

De jaren vijftig epischer geduid'

DOEKO BOSSCHER

Inleiding

Er is veel geklaagd over gebrek aan aandacht voor de jaren vijftig. Vaak gebeurde dat bij wijze van inleiding op een verhandeling over die periode. Inmiddels is het aantal klachten over gebrek aan belangstelling, gepaard met beschouwingen over de jaren vijftig, al zo gegroeid dat aardig in het tekort is voorzien.

Meer dan aardig is het echter nog niet. Onze concrete, empirische kennis blijft voorlopig beperkt. Talloze archieven zijn nog niet eens opengesteld, laat staan grondig doorgenomen, laat staan verwerkt in publicaties. Er kunnen nog tientallen historici op de jaren vijftig promoveren. Dat worden welkome proefschriften. De evocatie van het verleden, die volgens Huizinga belangrijker is dan nieuwe ladingen feitenmateriaal, veronderstelt een gezond minimum aan gereflecteerde feitenkennis, wil zij geen slag in de lucht zijn.

Deze constatering leidt naar een volgende kwestie: de tijdgebondenheid van reflectie. De menselijke gewoonte het verleden door de bril van het heden te bekijken is een onvermijdelijk verschijnsel. Ook de hier besproken periode heeft eronder te lijden gehad.

Degenen die in de zogenaamde jaren zestig (globaal gesproken de periode 1965-1980) terugkeken naar de jaren vijftig, konden niet anders dan het voorgaande decennium contrasteren met de stormachtige veranderingen, of wat daarvoor doorging, van hun eigen tijd. Of men nu afkeer of waardering koesterde voor wat er in het toenmalige heden, de jaren zestig, gaande was, de jaren vijftig staken er hoe dan ook kaaltjes bij af als een periode van betrekkelijke stilstand. Zodra de sfeer in Nederland minder nerveus was geworden, vanaf pak-weg 1977, het jaar waarin het kabinet-Den Uyl was vervangen door het restauratiekabinet-Van Agt, konden de jaren zestig wat nuchterder worden beschouwd en dus ook de jaren vijftig.

De vragen die toen over de jaren vijftig rezen, waren het spiegelbeeld van de vragen die de jaren zestig vanaf dat moment begonnen op te roepen. De objectieve vraag *of* er wel zo veel veranderd was door de inmiddels verblekende revolutie van de jaren zestig, kreeg haar pendant in het idee dat de jaren vijftig dan ook wel niet zoveel *stagnatie* zouden hebben vertoond. En de subjectieve vraag of de verandering die de jaren zestig hadden gebracht wel *heilzaam* was geweest voor Nederland, kreeg haar pendant in een revaluatie van de betrekkelijke rust die het land in de jaren vijftig had gekend. De doorzettende ontzuivering inzake de jaren zestig heeft een aanzienlijke toename van de interesse voor de jaren vijftig bewerkstelligd, bij wijze van compensatie voor de laatdunkendheid waarmee men die 'oninteressante Epoche' tot dan toe

1 Dit is de bewerkte versie van een lezing, gehouden tijdens het Vlaams-Nederlands historisch congres in Leuven op 17 en 18 mei 1996.

had bejegend. Het begon met nostalgie, 'jeugdsentiment' genoemd. Sentimentaliteit ging over in meer wetenschappelijke belangstelling. En hiermee zijn we weer terug bij *af.* bij de historici die naar hartelust over de jaren vijftig publiceren, onder het motto dat er weinig over is gepubliceerd.

Het contrast met de jaren zestig zit de waarnemer van vandaag, ook al is er intussen veel misperceptie geruimd, nog altijd dwars. De smaakmakers van die woelige periode, jonge mensen over het algemeen — een omstandigheid die de ervaring aanscherpte — beleefden hun vormende jaren als aaneenschakeling van zulke heftige evenementen dat de eraan voorafgaande tijd synoniem werd voor gezapigheid. Hun 'heden' werd eindpunt en succesvolle bekroning van een ontwikkeling ten goede. Ook wie het niet eens is met Ankersmit, die de 'protestgeneratie' er recentelijk in het *Historisch Nieuwsblad* van heeft beticht over een ongeëvenaard talent te beschikken 'om eigenbelang als algemeen belang te presenteren' en het historisch onderzoek aan universiteiten aan een 'absurde beknelling' bloot te stellen, beseft dat de jaren vijftig moeilijk te rehabiliteren zullen zijn zolang deze generatie tal van discussies nolens volens domineert².

Finalistisch redeneren zit niet alleen de gepensioneerde revolutionairen van de jaren zestig in het bloed. Iedereen beschouwt het zelf meebeleefde einde van een ontwikkeling liefst als het *logisch* einde van een ontwikkeling. Met het toeval, om maar te zwijgen van P. J. Boumans bekende trits: 'het tragische, het paradoxale, het absurde' houdt onze geschiedopvatting lang niet altijd voldoende rekening³.

Is de neiging om zo te redeneren begrijpelijk, vervelender wordt het als oudere generaties van jongere generaties het verwijt krijgen dat ze niet in het historisch proces hebben ingegrepen, hoewel ze zagen, althans hadden moeten zien, dat de geschiedenis daarom vroeg. De jongeren dichten de ouderen dan een paranormale begaafdheid tot het voorspellen van de toekomst toe, die zij echter niet bezaten. Dit is zacht gezegd onredelijk.

De vertegenwoordigers van de geest van 'zestig' hebben zich, vanuit hun enthousiasme over de verworvenheden van de nieuwe tijd, veelvuldig aan dergelijke wijsheid achteraf bezondigd. De voorgaande generatie had problemen over het hoofd gezien, genegeerd of verkeerd aangepakt. In de jaren zestig wreekte zich dit falen. Zoals een verwaarloosd abces te eniger tijd moet openbarsten, zo kwamen tal van conflicten eindelijk aan de oppervlakte. Dit had voorkomen kunnen worden als degenen die het in de jaren vijftig voor het zeggen hadden gehad verstandiger waren geweest. Zo ongeveer was de redenering. Zij ging uit van, en kwam steeds weer terug bij de jaren vijftig als periode van ontkenning, koudwatervrees en gebrek aan inzicht en doortastendheid.

In het jaar 1992 herdacht Amerika het feit dat Columbus vijfhonderd jaar eerder het Amerikaanse werelddeel had 'ontdekt'. Deze viering inspireerde een tekenaar tot het maken van een satirische prent, die beter dan wat ook illustreert hoe finalistisch redeneren werkt. Afgebeeld zijn, anno 1492, twee indianen, die vanaf een duintop toezien

2 F. R. Ankersmit, 'De flessenhals-generatie', *Historisch Nieuwsblad*, VI (1997) 1, 13.

3 P. J. Bouman, *In de ban der geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen, 1962) 98-109.

hoe Columbus voet zet aan Amerikaanse wal. Dan zegt de ene indiaan tegen de andere: 'So much for the pre-Columbian era'.

Kon iedereen maar zo goed in de toekomst kijken! In de tijd dat de jaren vijftig nog voornamelijk met saaiheid en fantasieloosheid, en wat de esthetiek betrof met smakeloosheid werden geassocieerd, richtte de negatieve appreciatie van degenen die terugblikten in de tijd — de term 'historici' gaat hier niet op, omdat de *communis opinio* een veel grotere groep mensen omvatte — zich tegen het ontbreken van een fel levensgevoel, tegen de dominantie van materiële bekommernis, tegen ongefundeerd optimisme, tegen te hoge verwachtingen van wetenschap en techniek. Samengevat: tegen een gebrek aan voorspellend vermogen. Kennelijk hadden de vijftigers in hun gedragingen vooruit moeten lopen op een situatie waarin grotere materiële welstand een relativering van materiële welstand mogelijk maakte. Kennelijk hadden zij al voor het consumentisme opbloeide tegen het consumentisme moeten protesteren. Kennelijk hadden zij de oorlog in Vietnam moeten voorzien, die de wereld zou leren hoe een arm derde-wereldvolk een rijk land dat over de modernste wapens beschikt, kan verslaan. Kennelijk hadden zij de gevaren van het gebruik van DDT en de risico's van kernenergie al moeten onderkennen, nog voordat deze door milieupioniers als Rachel Carson waren vastgesteld. En kennelijk hadden ze de afloop van de Koude Oorlog moeten zien aankomen, ook al kwam die voor degenen die er rond 1990 getuige van waren, nog als een enorme verrassing. Zij hadden, kortom, Columbus als Columbus, de bringer van een nieuwe tijd, moeten herkennen, om het lot te ontlopen voor naïef en kortzichtig te worden versleten.

Deze opmerkingen over de wijze waarop de zestigers naar de vijftigers keken, klinken misschien een beetje badinerend, maar zo zijn ze niet bedoeld. Weliswaar was het finalisme van de zestigers, dat de vijftigers in een braaf en naïef licht plaatste, zelf een beetje braaf en naïef. Het is echter, zoals reeds opgemerkt, een normaal verschijnsel dat mensen zich tegen de onmiddellijk voorafgaande tijd afzetten. Mensen en situaties zijn nu eenmaal voortdurend in verandering. Deze verandering wordt gewoonlijk als vooruitgang beschouwd. Waarom? Omdat de mens zich anders zou moeten afvragen waarom hij de verandering niet heeft tegengehouden.

Bij uitstek de contemporain-historicus zal zich vaak geroepen voelen het beschreven effect, het ontstaan van een negatief beeld van een periode als gevolg van de gewoonte het moderne te omhelzen en op het ouderwetse neer te kijken, te neutraliseren en te corrigeren, zoals de zeiler doet die aan bakboord overboord gaat hangen, omdat de wind dreigt zijn boot over stuurboord te laten omslaan. Juist de contemporain-historicus namelijk heeft met een stevige bries te kampen, want merkwaardigerwijs zijn mensen tegenover het meest recente verleden minder barmhartig dan tegenover lang vervlogen tijden. In onze beleving van het verleden zit tenminste één opvallende paradox. Wie vanuit het heden naar de middeleeuwer kijkt, verbaast zich over de grote overeenkomst tussen diens gedrag en het onze: 'Ze waren toen eigenlijk net als wij'. Wie naar een periode terugkijkt die nog maar net voorbij is, verbaast zich over de enorme verschillen tussen toen en nu: 'Hoe totaal anders dan wij nu, reageerden de mensen toen!'

In juni 1995 hield de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw in het Utrechtse Academieggebouw een congres over 'de lange jaren vijftig'. De eerbiedwaardige VGTE heeft nog nooit eerder zo'n vrolijk congres beleefd. Het ene lachsalvo na het andere daverde door de zaal. Vooral toen er bewegende beelden vertoond werden, stukken van het Polygoon-nieuws uit het midden van de jaren vijftig, zat het publiek te hikken van de pret over al die ontwapenende en koddige tafereelen. Historische congressen over oudere tijden daarentegen plegen in serene, contemplatieve rust te verlopen. Die oudere tijden kunnen rekenen op ons respect, het recente verleden in het gunstigste geval op een soort vertederding.

De ervaring met het genoemde congres van 1995 leert intussen, dat de tijd nog altijd niet *helemaal* rijp is voor een onthechte beschouwing van de jaren vijftig. Hoewel de magie van de jaren zestig al sinds twintig jaar geleden danig aan het tanen is, zozeer zelfs dat journaalbeelden uit die tijd ons misschien nog *meer* aan het lachen maken dan beelden uit de jaren vijftig, en hoewel het klimaat voor een nuchterder kijk op de jaren vijftig dus al sinds twintig jaar geleden gestaag is verbeterd, maken die jaren vijftig nog altijd een beetje een indruk van hulpeloosheid, rechtlijnigheid en verkeerd begrepen ambitie⁴. De naar rechtvaardigheid strevende historicus moet derhalve nog altijd naar één kant buitenboord hangen. De roes van de jaren zestig, die het oordeel benevelde, de jaren vijftig bleek en saai en bangelijk maakte en de generatie van zestig de kenmerken bezorgde van een pittige dochter die tegen haar slome moeder rebelleerde, is nog niet definitief uitgewerkt. Dat rare contrast tussen vijftig en zestig wacht nog op de genadeklap.

Kijken we met meer distantie naar de jaren vijftig, dan blijkt moeder niet zo'n toberig burgertype te zijn geweest en doemt een dochter op die iets meer van een bepaald geestverruimend middel heeft geslikt dan goed voor haar was. Er zijn verschillende manieren om bewust objectiever terug te kijken. We kunnen bijvoorbeeld de continuïteit in de geschiedenis vooropstellen en afstand doen van de opdeling in periodes.

4 De bijdragen aan het VGTE-congres over de jaren vijftig zijn inmiddels gebundeld in: Paul Luykx en Pim Slot, ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997). Dit boek bevat veel nieuw materiaal. Er bestaan nog enkele goede, genuanceerde historische analyses van de jaren vijftig, zoals: H. W. von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973' in: H. W. von der Dunk, e. a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten, 1986) 9-35. Verspreid in de literatuur komen kortere beschouwingen voor met afgewogen typering. Bijvoorbeeld in: E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam/Brussel, 1986). De inleiding van Frits Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam, 1994) biedt een goed, zij het globaal commentaar op de discussie over vragen van continuïteit en discontinuïteit. Er zijn ook al verschillende 'nostalgieboeken' verschenen, waarin de jaren vijftig liefdevol worden beschreven; in zoverre is een herwaarderung van de jaren vijftig al een heel eind gevorderd. Bijvoorbeeld: Chris in't Velt, *Jong in de jaren '50. Tijdsbeeld van een generatie* (Utrecht/Antwerpen, 1994). Dit soort rehabilitatie laat het 'onnozele' beeld van de jaren vijftig overigens intact; juist de 'onnozele' maakte die jaren zo aardig. Het voorwoord van Jan Vrijman is — mede in dat licht — interessant. Hij schetst, niet vrij van zelfvoldaanheid, zichzelf als in de jaren vijftig nog onbegrepen, zijn tijd vooruit zijnde wegbereider van 'zestig'. De nog altijd trotse rebellen van 'vijftig' (de experimentele schilders, schrijvers en dichters, onder wie Vrijman) hebben er wel enig belang bij dat de dichotomie 'vijftig' (naïef) versus 'zestig' (wereldwijs) in de historiografie wordt gehandhaafd, want anders zou hun profiel als visionairen vervagen. Deze constatering levert geen enkel bewijs voor de onjuistheid van hun visie, maar geeft wel stof tot nadenken.

Door geen bevestiging meer te hoeven zoeken voor een bestaand beeld of identiteit van een periode, richten wij automatisch onze aandacht ook op ontwikkelingen die niet met de heersende opvatting stroken. Een andere manier gaat in tegenovergestelde richting: men kan proberen de periode die naast de oogverblindende pracht van het eerstvolgende tijdvak wel kleurloos moest lijken, ook eens wat kleur te bezorgen, door te laten zien dat de kiemen voor de latere ontwikkeling al volop aanwezig waren in (wat dan wordt) een voor-stadium. Continuïteit en discontinuïteit lopen in dat geval door elkaar heen en de geïdentificeerde periodes raken qua betekenis meer aan elkaar gewaagd.

Ook al laten wij onze beste bedoelingen, aldus verwerkt in een historische methode, los op de jaren vijftig, altijd liggen nieuwe vertekeningen op de loer. Zolang de jaren vijftig en de jaren zestig aan elkaar worden gekoppeld, handhaaft zich onvermijdelijk een soort moeder-dochter-beeld, al waren het dan eventueel een moeder en een dochter die in weerwil van het generatieverschil met elkaar in gesprek bleven. Zowel het bestrijden van elke periodisering als het inkleuren van de jaren vijftig, net zo lang tot ook de laatste scepticus zich gewonnen geeft en erkent dat er toen 'net zo veel aan de hand was' als in de jaren zestig, heeft iets gekunstelds.

De beste oplossing is, bij wijze van gedachtenexperiment, de jaren zestig domweg buiten beschouwing te laten, en daarmee de continuïteitsvraag. In bepaalde opzichten waren de jaren vijftig uiteraard kraamkamer voor wat Nederland nog te wachten stond, in andere veel minder. De politieke en economische omstandigheden waren tamelijk uniek, en zo werd ook het geestelijke leven, de geest van vijftig, tamelijk uniek. Aan deze uniciteit moet recht gedaan worden, omwille van een goed begrip van de periode, maar ze moet ook weer niet worden overdreven. Ook de metafoer van de kraamkamer is te makkelijk en suggereert te veel. De noodzakelijke correctie op het kleurloze imago van de jaren vijftig blijft halverwege steken als men slechts zou erkennen dat ze bij eerlijker beschouwing al diverse aanzetten tot de jaren zestig te zien geven. Wij zouden moeten proberen te breken met het beeld van de moeder en de dochter, van de aanzet, de aanloop, de springplank, de kweekvijver, de voedingsbodemp, het vormende milieu enzovoort. Het verdient aanbeveling even te vergeten dat er jaren zestig zijn geweest en gewoon goed naar de jaren vijftig te kijken. Die zijn ook los van voor- en nageschiedenis al meer dan interessant.

Terzijde: interessant is geen synoniem voor 'onderhevig aan sterke veranderingen'. Terecht waarschuwen De Rooy en Righart in hun inleidende artikel in *Een stille revolutie*, het boek waarin de bijdragen aan genoemd VGTE-congres zijn gebundeld, voor een corrigerende aanpak waarbij al te veel accent komt te liggen op de 'dynamiek' van de jaren vijftig⁵. De oorlog was dynamisch (op de verkeerde manier weliswaar), de jaren zestig waren dynamisch, maar denk erom, ook de jaren vijftig waren dynamisch! Zo moet het maar liever niet. De belangwekkendheid van een tijdvak kan zeer wel aan andere dingen dan dynamiek worden afgemeten. Om het gedachten-

5 Vermelding van dit boek in de vorige noot. Hans Righart en Piet de Rooy, 'In Holland staat een huis. Weerzin en vertedering over 'de jaren vijftig' (11-18; aldaar 14).

experiment te vervolmaken zouden we dus ook op zoek moeten gaan naar andere termen en criteria voor de beoordeling van de jaren vijftig dan de begrippenparen saai/dynamisch, introvert/extravert, consensusgericht/polariserend en conservatief/progressief, die alle direct of indirect aan het discours van de jaren zestig zijn ontleend. Vanuit het heden richten wij dan een telescoop op de bewoners van de planeet 'jaren vijftig' en beoordelen hun gedrag naar — of we willen of niet — maatstaven van vandaag. Hoe redden de Nederlanders zich toentertijd, hun omstandigheden in aanmerking genomen? Gingen ze doeltreffend en verstandig met hun mogelijkheden om?

Ter beantwoording van deze deels morele vragen worden hierna enkele belangrijke aspecten van de jaren vijftig opgesomd, voorzien van wat kanttekeningen bij opvattingen die in de literatuur naar voren komen. Dit levert verscheidene argumenten op die kracht kunnen bijzetten aan de stelling die boven uiteen is gezet, namelijk dat de jaren vijftig beter verdienen dan als een voor- of een na-stadium, dan wel als kleurloze (of overdreven bijgekleurde) uitsnede uit een historisch continuüm te worden behandeld.

Verzuildheid

De begrippenfamilie zuil-verzuiling-verzuildheid-ontzuiling heeft grote furore gemaakt sinds de term 'zuil' voor het eerst in 1938 (zo meldt Hans Blom) in een krantenartikel werd toegepast op de Nederlandse politiek⁶. Het idee van een zuil heeft de charme van de eenvoud en dat is tevens zijn grote bezwaar. Dit soort termen laat zich zo makkelijk begrijpen en gebruiken, dat zij razendsnel hun weg vinden naar het bewustzijn van iedereen die ook maar enigszins geïnteresseerd is, als het spreekwoordelijke lopende vuurtje. 'History is what you can remember', zeiden Sellar en Yeatman al⁷.

Om ons iets te kunnen herinneren moeten we ons iets voor kunnen stellen. Beeldende taal werkt niet anders dan de schoolplaten van Cornelis Jetses. Zij richt de geschiedenis keurig in als een overzichtelijke beeldentuin met wegwijzers naar alle bezienswaardigheden. Beeldende taal is vanwege het gebruiksgemak onweerstaanbaar. Floris de Vijfde was 'der keerlen God' (een soort socialist dus, net als Tiberius en Gaius Gracchus en Ferdinand Domela Nieuwenhuis), Willem de Zwijger was de 'vader des vaderlands', Napoleon 'de dief van Europa', Willem I een 'koopman-koning', Nederland 'verzuild'. God, vader, dief, koopman, zuil. Wie zo'n term gebruikt, heeft *ipso facto* bewezen zijn klassieken te kennen en wordt niet meer om uitleg gevraagd. Daarmee is — het zal duidelijk zijn — de term meer een sjibbolet, een wachtwoord voor intimi, dan een beschrijving van de historische werkelijkheid.

6 J. C. H. Blom, 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkeling' in: J. C. H. Blom en C. J. Misset, ed., *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Den Haag, 1985) 10. Blom heeft een wisselprijs ingesteld voor de vindsters van steeds oudere bronnen die het begrip 'zuil' hanteren en het schijnt dat deze prijs regelmatig in andere handen overgaat.

7 Zie over deze kwestie: Rudy Kousbroek, *Is hel zoo geschied? Voordracht, uitgesproken bij een ontvangst van auteurs van uitgaven voor het beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie in de Martinikerk te Groningen op 19 mei 1995* (Groningen, 1995).

De metafoor van de zuil die groot of klein kan zijn maar altijd sterk en hecht is en de elementen trotseert, naast andere zuilen staat en een top en een basis heeft, werd steeds populairder. Zij kwam uiteindelijk terecht in alle wetenschappelijke beschouwingen, door de zegen die mensen als Kruijt en Lijphart er in bloemrijke verhandelingen aan gaven. Daarna brak zij door naar alle schoolboekjes én naar de internationale politicologische literatuur, waarin de Nederlandse verzuildheid een eigen hoofdstuk kreeg. Nederland kwam bekend te staan als het land van (naast klompen, tulpen en windmolens) 'columnization' of 'pillarization'. Maar de onderzoeker die er het fijne van wil weten en met behulp van een teletijdmachine teruggaat naar het verzuilde tijdperk, komt voor dezelfde verrassingen te staan als Jansen en Jansens in Hergé's *De Blauwe Lotus*, die, om *niet* op te vallen in de Chinese massa, een klassiek mandarijnenkostuum aantrokken. Hun beeld van China bleek zich geheel te hebben losgezongen van de alledaagse realiteit. Het gevolg was dat alle Chinezen hen verbijsterd nakaken.

Men hoeft geen gelovige te zijn in de kerk die verkondigt 'dat alle geschiedenis taal is', om te beseffen dat de beeldvorming van een periode mede bepaald wordt door het min of meer toevallige succes van lapidaire omschrijvingen. Eén associatieve voltrefter van een creatieve, maar niet noodzakelijkerwijs erudiete geest kan generaties van historici doen debatteren over een wetenschappelijk monster van Loch Ness: er zijn getuigen, er zijn boeken over, er zijn zelfs foto's van, er is een hele industrie omheen gebouwd, tal van mensen hebben er een broodwinning aan, maar welbeschouwd is het vermoedelijk slechts een boeiend, intelligent verzinzel. Eén prettig in de hand liggende studie van een welsprekende politicoog kan wonderen doen om de industrie op gang te brengen of draaiende te houden, maar het realiteitsgehalte van het verzinzel wordt er niet hoger door⁸. Zo boeiend is het niettemin, dat het als basis ging dienen voor nieuwe, vaak nog boeiender constructies. Verzuiling werd de kapstok waaraan alle onvrede over wat er niet goed was aan Nederland kon worden opgehangen. Het antikapitalisme en het radicale feminisme hadden er een gemakkelijke herkenbare vijand bij. In tal van scripties gingen studenten met dit thema aan de slag. Hoe het komt dat in allerlei landen en culturen die geen verzuiling kennen vrouwen niettemin tweederangs burgers zijn, bleef intussen onbelicht; maar dat is een ander chapter.

Hoe zat het land *achter* het handzame, maar geforceerde beeld van de zuilen nu eigenlijk in elkaar? Hoe functioneerde Nederland als democratie, om eens een belangrijke vraag te stellen, in de periode die het hoogtepunt van de verzuildheid is genoemd, de jaren vijftig?

8 Om Lijphart maar eens te citeren — ter illustratie van de stelling dat hij een karikatuur maakt van de historische realiteit: 'De zuilen leven naast elkaar, niet met elkaar. Is het Nederlandse volk wel één volk, of drie of vier verschillende volkeren, die toevallig op hetzelfde grondgebied wonen? Disreali beschreef het negentiende-eeuwse Engeland als 'two nations...the rich and the poor'. Zijn wat overdreven typering is ook uitstekend toepasselijk op verzuild Nederland: men zou de zuilen kunnen zien als verschillende 'nations; (among) whom there is no intercourse and no sympathy; who are as ignorant of each other's habits, thoughts, and feelings, as if they were dwellers in different zones, or inhabitants of different planets; who are formed by a different breeding, or fed by a different food, are ordered by different manners...'. Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968) 63.

Tn de eerste vijftien naoorlogse jaren hebben de politieke partijen gezamenlijk, juist door samen te werken, een aantal opmerkelijke prestaties geleverd.

Het economisch herstel was voorbeeldig. Niet alleen werd de oorlogsschade ten bedrage van tienduizend gulden per gezin (prijsniveau 1945) snel hersteld. De deviezen die nodig waren voor de import van essentiële goederen moest Nederland, met zijn weinige natuurlijke hulpbronnen, verdienen met de export van agrarische en industriële producten. Essentieel waren in dat verband een hoge arbeidsproductiviteit en betrekkelijk lage arbeidskosten. Dankzij de goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers in de Stichting van de Arbeid en in de bedrijfstakken lukte het ook onder een Spartaans economisch regiem de arbeidsrust te bewaren. Ondanks vrijwel volledige werkgelegenheid was er nauwelijks inflatie. Intussen absorbeerde de arbeidsmarkt ook nog moeiteloos de toename van de beroepsbevolking — circa veertigduizend werkzoekenden per jaar — die aanzienlijk groter was dan in andere landen. Alles in aanmerking genomen kwam Nederland er opmerkelijk snel weer bovenop. De groei van de productie en daarmee van het nationaal inkomen verhiel zich zo gunstig tot die in omringende landen, dat in de literatuur gesproken wordt van een 'Dutch miracle'⁹.

De sociale cohesie die Nederland nodig had voor dit wonder, mag door wie niet zonder dat soort woorden kan eventueel met 'zuilen', 'verzuildeid', 'zuilmentaliteit' of 'pacificatie' in verband gebracht worden, al betekent het nog zo weinig. Belangrijker is, dat we in die cohesie tenminste een zegen zien, in plaats van haar te bespugen als een teken van onderwerping, ongeëmancipeerdheid en kadavertucht. Eendracht was welbegrepen eigenbelang. Lijphart haalt een boekenkast vol politicologische theorie ondersteboven om uit te leggen hoe de Nederlandse 'zuilen', die elkaar getalsmatig in evenwicht hielden, ooit tot samenwerking zijn gekomen en polarisatie verwierpen. In ieder geval wat de naoorlogse periode betreft kan het, denk ik, een stuk eenvoudiger. Er heerste gebrek. Een einde maken aan de malaise was hoogste prioriteit. Het nuchtere, enigszins berekenende volk aan de Noordzee zag in dat samenwerking het snelste tot herstel zou leiden en werkte samen. Het was de zoveelste triomf van de zakelijkheid die Nederland al eeuwenlang kenmerkte én voordeel bracht.

Uiteraard zijn er, zoals in de idealistisch *angehauchte* jaren zestig is gedaan, vraagtekens te zetten bij het materialisme van de wederopbouwperiode. Maar hoe redelijk is dat? 'Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral'¹⁰. Wederopbouw is per definitie het inhalen van schade, het herstellen van iets dat verloren is gegaan, iets waar men recht op heeft. De moraliteit daarvan wordt voor vaststaand aangenomen. Bovendien: tot ongeveer 1960 deed Nederland niet meer dan zich optillen naar een bestaansminimum. Pas daarna kon eventueel van luxe en overconsumptie worden gesproken. Pas toen ook begon heel langzaam het idee op te komen van een eindig

9 Een kwalificatie van R. Griffiths. Kortheidshalve zij verwezen naar mijn oratie: *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen, 1992).

10 Uit *Die Dreigroschenoper* (1928) van Bertold Brecht. 'Zweites Dreigroschen-Finale': 'Denn wovon lebt der Mensch'? Wie ihr es immer dreht und wie ihr's immer schiebt; Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral.'

milieupotentieel, het idee dat later als een aardbol in de vorm van een kaars zou worden gevisualiseerd. Deze louterende kijk op consumptie had ook niet eerder voet aan de grond *kunnen* krijgen, aangezien de wetenschap, die hierin een voorttrekkersrol moest spelen, pas rond 1962 zover was (Rachel Carson is al genoemd, met haar *Silent Spring*; verder valt te wijzen op Herbert en Bookchin, met *Our Synthetic Environment* beide baanbrekende boeken verschenen in 1962). Konden vanuit Nederland geen impulsen tot matiging van de welvaarts-groei worden verwacht, vanuit andere landen kwamen zij ook niet. Integendeel. Heel Europa en zeker het ons omringende deel daarvan werkte hard aan welvaarts-groei. Zoals de vis niet beseft wat water is, zo kon ook Nederland tot 1960 niet beter weten dan dat streven naar consumptie-groei de gewoonste zaak van de wereld was.

De sociale wetgeving die de grondslag zou vormen voor de verzorgingsstaat is snel en zonder veel politieke turbulentie tot stand gekomen. Aan het einde van de kalenderjaren vijftig was armoede nog niet uitgebannen, maar waren wel de voorwaarden daarvoor geschapen. Vijf jaar later hadden aanvullende maatregelen gezorgd voor het feitelijk verdwijnen van de armoedegrens. Er bevond zich althans bijna niemand meer aan gene zijde. De grondigheid en voortvarendheid waarmee de bouw van het sociale huis werd aangepakt, was ook al een vrucht van de heersende saamhorigheid. Vooral het feit dat de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Partij van de Arbeid (PvdA) het zo lang met elkaar uithielden, is hier van invloed geweest.

Doorbraak

Dit brengt ons bij een ander belangrijk aspect van de jaren vijftig: de *'Doorbraak'* en het verzet daartegen. De relatie tussen KVP en PvdA was een vechthuwend, gebaseerd op eigenbelang, maar ook op het belang van de Nederlandse zaak. Eigenbelang inspireerde tot wat Von der Dunk heeft genoemd: 'de stille solidariteit van de twee laatkomers', dat wil zeggen de twee partijen die pas na de oorlog het genoeg van volwaardig deelnemen aan de regering mochten smaken¹¹. PvdA en KVP konden eigenbelang en nationaal belang moeilijk (onder)scheiden, want zij geloofden beide oprecht dat het hele land gebaat zou zijn bij succes voor de eigen beginselen. Maar de leiders van deze en van andere partijen realiseerden zich ook dat het democratisch evenwicht maar wankel was. Als één van de minderheidsideologieën teveel zou dreigen te overheersen, zou dit tegenkrachten oproepen die het einde zouden kunnen betekenen voor de voor de wederopbouw absoluut noodzakelijke samenwerking. Consensus was geen zwaktebod. Consensus was geen uitdrukking van gebrek aan strijdbaarheid, maar van overlevingsdrang en gezond verstand.

Van de twee grote partijen had de PvdA eigenlijk nog het meeste recht op de overtuiging een algemeen belang te vertegenwoordigen. Zij was geboren uit een fusie tussen een drietal politieke partijen en nog wat groepen die zich van weer andere partijen hadden afgesplitst. Juist om het algemeen belang te dienen, om — zoals deze partijen en groepen het zagen — gehoor te geven aan de roep om eendracht die de oorlog had voortgebracht, hadden SDAP, VDB en CDU zichzelf weggecijferd en een

ii Von der Dunk, 'Tussen welvaart', 14.

ationale, progressieve partij gesticht. Hun hoop was de helft of meer dan de helft van het electoraat achter zich te verzamelen. De kiezers zetten de PvdA echter, eerst in 1946 en nog duidelijker in 1948, met beide benen op de grond. De 'Doorbraak' was mislukt.

In een aantal beschouwingen over de jaren vijftig die vooral in de jaren zestig en zeventig het licht zagen — inmiddels (deels) danig gedateerd derhalve — is het Doorbraakstreven afgeschilderd als een apolitiek en vooral smakeloos mengsel van vage substanties¹². Men proefde protestants moralisme en geldingsdrang en socialistisch defaitisme, aangelengd met een scheutje katholieke maatschappijkritiek, die door deelname van haar protagonisten aan de Nederlandse Unie suspect was geworden. In zo'n karakterschets zit groot onbegrip verpakt voor wat mensen als Willem Banning dreef en verder een onverdiend verwijt aan Koos Vorrink en Willem Drees en de hunnen, die het socialisme van de SDAP zouden hebben verruild voor vage 'personalistische' progressiviteit. De Nederlandse Unie is een verhaal apart. Nederland schreeuwt om een boek dat de Unie doorlicht. En dan graag niet alleen haar leiders (want van hen weten we langzamerhand wel hoe goed of fout zij waren), maar vooral de achterban. 'Zeg mij wie uw vrienden zijn en ik zeg u wie gij zijt': veel interessanter dan de inborst van De Quay of Linthorst Homan is het motief dat honderdduizenden Nederlanders hadden om tot de Unie toe te treden. Jan Rogier heeft nuttig werk gedaan door het opportunisme en andere morele fouten van bepaalde individuen aan de kaak te stellen. Zijn spervuur, in weekblad en boek, tegen al wat hij beschouwde als collaboratie, heeft echter het misschien onbedoelde effect gehad dat bij de generatie die Rogier helemaal of half las het idee van een klein miljoen collaborerende Unieleiden niet meer uit te roeien valt.

Er is ook een positiever kijk op de Doorbraakidee mogelijk. De oorlog had enorme verwarring geschapen over Nederland en het Nederlandse volkskarakter en daar-

12 Er zou hier een betrekkelijk lang overzicht van publicaties te geven zijn. Volstaan wordt met een algemene omschrijving van het genre. Het gaat om publicaties die vaak uitdrukkelijk 'debunking' van een periode ten doel hadden of leken te hebben, bijvoorbeeld de publicaties van Jan Rogier (voornamelijk portretten; *De geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten* [Nijmegen, 1979] en *Een zondagskind in de politiek en andere christenen* [Nijmegen, 1980]) en Henk Hofland. Representatief voor Hoflands visie is zijn *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam, 1972); zie vooral de pagina's 78-79; verder het daaraan voorafgaande *Opmerkingen over de chaos* (Amsterdam, 1964). Hoflands perceptie van de 'vernieuwing' is samen te vatten met een citaat: 'De zogenaamde vernieuwing is vastgelopen, onder andere omdat van het begin af daarin op allerlei manieren de restauratie al aanwezig was. Het is de vernieuwers niet gelukt te ontkomen aan de staat der notabelen en vrome Wichtigmachers, omdat ze zich voortdurend met hen hebben vermengd, er soms zelf toe wilden horen of zich er de normen door lieten stellen'. *Tegels lichten*, 78. Kenmerkend zijn verder politieke geschriften (van Nieuw Links onder meer) waarin historische rechtvaardigingen werden genoemd voor het breken met de oude politiek. Kranten en weekbladen hebben een groot aandeel gehad in de verbreiding van de hier (summier) geschetste visie op de Doorbraak (en de periode 1945-1960 in het algemeen), vooral die bladen die het levensgevoel van de (late) 'jaren zestig' representeerden (*de Volkskrant*, *Vrij Nederland*, *Haagse Post*, *de Gids*, *Podium*, *Tirade*, *Randstad*). Het noemen van deze publicaties impliceert geen negatief kwaliteitsoordeel. Vele waren fascinerend om te lezen en gebaseerd op geïnspireerd onderzoek en/of oprechte overtuiging. Verder voorzagen zij in een grote behoefte. Kenmerkend was vooral de mate waarin zij de ten aanzien van Doorbraak en 'vernieuwing' na de Tweede Wereldoorlog sceptisch gestemde tijdgeest vertegenwoordigden.

naast de vooroorlogse politieke verhoudingen in de ogen van velen hopeloos verouderd gemaakt. Een kern van personen die de door de bevrijding losgemaakte energie wilden bundelen in een waarachtige vernieuwing van het politieke stelsel, heeft toen door niet apolitiek, maar juist zeer politiek te opereren het grote experiment dat de PvdA was, gelanceerd. Toen Hans van Mierlo in 1966 in een Amsterdamse tapperij een eigen Doorbraakje had uitgedacht, noemde hij dit zelf met nauw verholen trots 'een waanzinnig avontuur'. Nog altijd plukt hij, door de goegemeente naar het Pantheon van ware staatslieden bevorderd, de vruchten van eenmalige rebelseheid. Het echte 'waanzinnige avontuur', de Doorbraak van na de oorlog, bokst intussen op tegen lauwe waardering, zo niet een negatief imago. Ten onrechte. Want hoe men ook denkt over de Doorbraak, het was een stoutmoedig plan. Er zijn veel elan, politiek inzicht, doorzettingsvermogen en organisatorisch talent aan besteed, niet verspild.

Daarmee zij niet beweerd dat de idee van de Doorbraak en de strijd voor het slagen van de Doorbraak die in de jaren vijftig is gevoerd, *het* juiste antwoord bij uitstek waren op de eisen des tijds. Waar gaat het dan wel om? De rationaliteit en de historische betekenis, zo men wil de historische logica van het streven naar opheffing van de zogenaamde 'antithese' verdienen zo objectief mogelijk te worden gewaardeerd. Dit betekent dat zij beter niet kunnen worden beoordeeld met de maatstaf van hun onmiddellijke electorale succes, of met de maatstaf van wat later, bijvoorbeeld in de jaren zestig, *en vogue* was. Een meer objectieve analyse dwingt tot de slotsom dat gewetensvolle mensen creatief en met durf gezocht hebben naar serieuze oplossingen voor uiterst belangwekkende politieke vragen. Zij wilden zich hun verantwoordelijkheid waardig tonen.

Dit zijn allemaal grote woorden, en misschien wekken zij wel de indruk dat de auteur door nostalgie bevangen is, of blind voor het politieke gekonkel dat er *ook* aan te pas is gekomen. De hele jaren vijftig door is naargeestig gekrakeel niet van de lucht geweest. Maar al met al was de discussie over de antithese, over de algemene partij versus de confessionele partij, een waarlijk meeslepender affaire, meeslepender dan enigerlei latere kwestie in de Nederlandse politiek. In de positieve waardering voor de spelers in dit drama, vanwege hun moed en vanwege de mate waarin zij de politiek serieus namen, dienen overigens de tegenstanders van de Doorbraak te worden betrokken. Ook zij stonden voor moeilijke afwegingen en namen grote risico's. Misschien nog wel grotere risico's dan degenen die niet de schijn tegen hadden dat zij zich door louter conservatisme lieten leiden.

Hoe hoog de inzet was en hoe riskant de deelname aan de strijd, laat de gang van zaken rond het Mandement van 1954 zien. Het Mandement wordt algemeen, en terecht, beschouwd als een ernstige vergissing. Deze gecoördineerde actie voor grotere eenheid van katholieken in de politiek liep immers uit op het tegendeel. Maar voor een afgewogen oordeel is enig besef vereist van het dilemma waarmee katholiek Nederland worstelde. Deelname aan de regering was nodig om de emancipatie te bevestigen en de vruchten van emancipatie te plukken. Samenwerking met de PvdA was nodig, omdat alleen die coalitie het soort politiek toeliet — ook al hing het van compromissen aan elkaar — dat deelname aan de regering lucratief maakte. (Lucra-

tief moet hier niet te smal worden gedefinieerd: het dienen van het landsbelang was inbegrepen in de winst.) Samenwerking met de PvdA hield echter ook in dat de katholieken zakelijke en morele steun gaven aan een sterke concurrent, die geen geheim maakte van haar voornemen de Doorbraak ooit nog eens te voltooien, dat wil zeggen de confessionele partijen de facto weg te vagen. Zo kwamen de bisschoppen tot hun besluit een duidelijke grens te trekken: coalitie ja, overlopen nee. Het Mandement was een wanhoopsdaad, bedoeld om de eenheid te herstellen zonder welke verdere emancipatie gevaar liep. Het was geen simpel spelletje landje-veroveren, deze actie, maar juist een poging de verhoudingen te bevriezen: de huwelijksvoorwaarden tussen PvdA en KVP van 1948 te herbevestigen. De kans op mislukking was al voorzien, zoals Spiertz in zijn serie artikelen in *Trajecta* aantoon¹³. Dit drama verklaren uit hokjes- en schotjesgeest of uit zuildenen of uit iets anders dat aan een gehoorzaam rond het theelichtje verzameld katholiek gezin doet denken, is voorbijgaan aan de werkelijk interessante dimensies van het geschil.

De grote debatten van de jaren vijftig waren, anders dan de *conventional wisdom* nog altijd wil, politieke debatten op het scherpst van de snee. De zogenaamde zuilen, in werkelijkheid gewoon politieke bewegingen die hun ideologie en identiteit veilig wilden stellen tegenover een baaierd van opgedrongen zingevingsvraagstukken, hielden zich echter aan de in Nederland geldende politieke omgangsvormen. Dat was de kern van de consensus: het mocht er stevig aan toe gaan, maar polarisatie was verboden. Daardoor ontstaat bij oppervlakkige waarneming de indruk van een gestileerd conflict: een spiegelgevecht dat is ingestudeerd en waarvan de uitslag is afgesproken. Niets was minder waar. Ideologie was geen achtergrondruis, maar *des Pudels Kern*. De strijd was echt, de uitslag open. Het feit dat de politieke stromingen later, in de jaren zestig en zeventig, uitgeput waren en hun identiteit prijsgaven, mag niet leiden tot de terugprojectie dat het debat dus ook in de jaren vijftig al nergens overging, of sterker nog, dat de jaren vijftig eigenlijk schuldig waren aan de verwarring van zestig en zeventig.

Wie niet naar de inhoud kijkt, maar alleen naar de vorm, kan de politieke discussies van de jaren vijftig saai noemen. Als iedereen zijn fatsoen houdt is dat inderdaad een beetje saai. De vraag zou hier moeten zijn wat het tegenovergestelde van saaiheid: sensatie, opbrengt. De kernactiviteit van de NV Nederland was, ook in de jaren vijftig, de productie van welvaart en welzijn. Wat dat betrof konden de aandeelhouders in hun handen wrijven. De streefcijfers werden meer dan gehaald. De NV Nederland had niet tot taak intellectuelen verstrooiing te bieden; daar waren anderen voor. Aan de basis van veel onvrede die in de jaren zestig de kop opstak lag pure verveling. Alles was bereikt, dus moest de verbeelding maar eens aan de macht. Nu is er niets tegen verbeelding aan de macht, want dat maakt het leven ongetwijfeld leuker. Maar alles op zijn tijd. Eerst moet het geld voor de vaste lasten worden verdiend. Wat overblijft is voor recreatie. In de jaren zestig was er ruimte voor andere dingen dan

13 Zie onder meer: M. G. Spiertz, 'De Nederlandse bisschoppen in beraad (1951-1953). Uit de voorgeschiedenis van het Bisschoppelijk Mandement van 1954', *Trajecta*, IV (1995) iv (316-341). Onder anderen aartsbisschop-coadjutor B. Alfrink waarschuwde voor averechtse werking (332).

het dagelijks brood. Des te beter. Maar de jubel over de verworven vrijheid en de kritiek op de grauwsluiers van de jaren vijftig waren niet zonder een element van stank voor dank. Wat was de neerslachtigheid van de linkse intellectueel aan het einde van jaren vijftig¹⁴ anders dan het beste bewijs dat het op dat moment wel goed zat met ons land?

'Wethouder van Nederland' is de man genoemd die in de jaren vijftig leiding gaf aan de wederopbouw. Willem Drees bestuurde de natie niet anders dan hij Den Haag als wethouder had bestuurd: onkreukbaar, zakelijk, resultaatgericht. Zijn socialisme van de daad oogste toen veel waardering. Later werd het met andere ogen bekeken. Hij was eigenlijk altijd *slechts* een wethouder gebleven, zo zei men in een tijd, de jaren zestig en zeventig, waarin elke zichzelf respecterende stad droomde van een eigen minister van buitenlandse zaken¹⁵. Vanuit 1997 bekeken, los van enige politieke voorkeur, was deze diskwalificatie toch wel een beetje ondankbaar, al was het slechts omdat zij geheel voorbijging aan Drees' *politieke* vakmanschap.

Fouten maken deed hij ook en sommige daarvan waren zelfs blunders. Er is geen enkele reden die met de mantel der liefde te bedekken. De Indonesische kwestie bijvoorbeeld, met Nieuw-Guinea als nasleep, hebben Drees en de zijnen ongetwijfeld totaal verkeerd aangepakt. Met de bijzondere kenmerken van Nederland in de eerste vijftien jaren na de oorlog hadden deze vergissingen echter weinig te maken. De vermaledijde consensus noch de vermaledijde 'verzuimdheid' heeft de onjuiste beslissingen teweeggebracht. Het is ook niet het isolement van de Tweede Wereldoorlog geweest dat de zaken fout deed lopen. Nederland was domweg nog niet klaar voor een vooruitziende koloniale politiek, meer in weerwil van de oorlog dan als gevolg van de oorlog. Voor zover er sprake was van invloed tussen de sfeer van de jaren 1945-1960 en de mislukking van de dekolonisatie, was die andersom: de déconfiture in Indonesië heeft Nederland een spoedcursus 'Derde Wereld' laten ondergaan en het tot een pionier in ontwikkelingshulp gemaakt¹⁶.

Nawerking van de oorlogsjaren

De nawerking van de oorlogsjaren is een ander thema dat hier aan de orde hoort te komen. Er is over de herinnering aan de oorlog en over de sociale en politieke functies die deze heeft vervuld al heel veel gepubliceerd. Onder andere het recente boek van Frank van Vree over de schaduw van Auschwitz verdient eervolle vermelding¹⁷. Ik ga hier verder niet op in en beperk me tot de politieke verhoudingen in Nederland. Naar de mening van Daalder, in dit verband wel vaker geciteerd, hebben de oorlogs-

14 H. J. A. Hofland spreekt daarvan in *Opmerkingen over de chaos*, 9.

15 Het boek van John Jansen van Galen en Herman Vuijsje met deze titel: *Drees. Wethouder van Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1980) is overigens verre van negatief. De auteurs vonden deze titel geschikter, want positiever, dan de titel van de reeks artikelen waarop hun boek was gebaseerd: 'Drees, staatsman tussen de schuifdeuren'.

16 Zie onder meer: Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag, 1994) 24-63.

17 Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen, 1995).

en vooral de bezettingservaring daarop louterend ingewerkt¹⁸. Deze confrontatie met een wereld die ons land door het verlies van de status van middelgrote mogendheid een beetje uit het oog was verloren, is — daarover nog steeds geen twijfel — moreel gesproken een ingreep van moeilijk te overschatten belang geweest. Naast destructieve invloed, die hier verder buiten beschouwing blijft, waren er velerlei opvoedende effecten. De in 1939 begonnen samenwerking tussen SDAP en RKSP, toen nog een kasplantje, kon uitgroeien, als coalitie tussen KVP en PvdA, tot de stevige parlementaire fundering waarom de wederopbouw vroeg, mede doordat de schok van de oorlog brede overeenstemming had doen ontstaan over een aantal fundamentele kwesties. Men zou eventueel van een derde pacificatie kunnen spreken: na de tweede van 1939 — de opheffing van het taboe dat rustte op socialistische deelname aan de regering — volgde een derde, die neerkwam op aanvaarding van staatsinvloed op ruime schaal en een globale definitie van *de manier waarop* de staat zijn invloed zou laten gelden. De brute kennismaking, in de jaren 1940-1945, met het soort staatsinvloed dat *niet* acceptabel was, werkte normerend bij het beantwoorden van de vraag 'wat dan wel?' Door de oorlog steeds opnieuw als negatief referentiepunt te gebruiken, of als een positief referentiepunt wanneer er moed kon worden geput uit vertoonde karaktervastheid (die er wel degelijk is geweest, misschien te weinig, maar toch), kortom, door de oorlog te verheffen tot het cruciale moment van initiatie van het moderne Nederland, bepaalden de politieke partijen hun plaats én hun taak tussen verleden en toekomst.

Dit verklaart mede waarom, zoals Von der Dunk heeft geconstateerd, 'de basisconsensus ten aanzien van 'goed' en 'fout' in de oorlog na 1945 zo lang onveranderd is gebleven¹⁹. Nederland had een gestolde herinnering aan de oorlog nodig om die als *Fundgrube* voor moderne normen te kunnen gebruiken. Geconcentreerd werken aan het herstel vereiste een solide, niet aan voortdurende wijziging onderhevige morele grondslag. Waar de oorlogservaring zelf norm geworden was, moesten discussies daarover binnen de perken blijven, althans zolang de wederopbouw nog niet voltooid heette te zijn. Vanaf 1960 deed het er allemaal veel minder toe. Dat de jongeren van 'zestig' tegen de gestolde visie in opstand kwamen, spreekt vanzelf. Dat de ouderen slechts zwakjes tegen deze aanslag op hun zekerheden protesteerden ook. De tijd was er rijp voor. Helaas is de terechte kritiek op de gestolde visie doorgeschooten naar ongenueanceerde afbraak. Het gevolg is, net als in het eerder genoemde geval De Quay/Rogier, dat wie de discussie niet helemaal kan volgen, als vanzelf ingeprent krijgt dat heel Nederland fout was in de oorlog. En dat is toch wat veel van het goede. Nederland was, met al zijn tekortkomingen, geen Vichy. Als het moderne Frankrijk

18 H. Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek' in: D. Barnouw, M. de Keizer en G. P. van der Stroom, ed., *Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor oorlogsdokumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht, 1985) 34-35.

19 Geciteerd door J. C. H. Blom, 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, 1989) 106.

nog steeds maar aarzelend went aan Vichy als 'un passé qui ne passe pas'²⁰, hoeft Nederland zich er geenszins voor te generen dat het zich in de jaren vijftig nog niet wentelde in schaamte²¹.

De atoombommen op Japan en het ontstaan van de Koude Oorlog brachten in de naoorlogse normenconstellatie een verstoring van jewelste. Net toen een eind aan alle narigheid leek te zijn gekomen, bracht het atoomwapen nieuwe onzekerheid, ook in morele termen. Deze nam nog toe zodra ook de Sovjetunie over de bom bleek te beschikken. De hoop op veiligheid — zedelijke en fysieke veiligheid — dreigde te vervliegen. Dit was een enorme domper. Ineens leek het alsof de grote ideologieën opnieuw de strijd zouden aangaan, maar deze keer op een nog grotere, nog vernietigender schaal. Verbazend is het dan niet dat een klein land dat net bezig was te herstellen van een vorige oorlog die het niet had uitgelokt, militair, politiek en ideologisch aanschurkte tegen de bondgenoot die, tegen de prijs van conformisme, de beste protectie beloofde.

Het lijkt alsof velen van degenen die zich in de jaren zestig vrolijk maakten over de verkramptheid waarmee Nederland in de jaren 1945-1960 zijn Koude Oorlog voerde, nooit moeite hebben willen doen of niet in staat zijn geweest zich te verplaatsen in de beklemming die de verwijdering tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie teweeg heeft gebracht. Dat vergde ook nogal wat inlevingsvermogen. Na zoveel jaren loos alarm was het moeilijk nog anders dan laconiek op de dreiging uit het Oosten te reageren, zeker voor een generatie die de echte oorlog niet had meegemaakt en daardoor geen verband wist te leggen tussen de echte oorlog en de Koude Oorlog — wat de ouderen wel deden. Voor de jongeren was de wereld eenduidig. Voor de ouderen, in ieder geval tot het begin van jaren zestig, een worsteling tussen vooruitgang en terugval en tussen optimisme en pessimisme. Juist dit maakt van de jaren vijftig zo'n adembenemend studieobject²².

De slotsom dat Nederland zich in de jaren vijftig begrijpelijk zorgen maakte over de internationale politiek pleit niemand vrij van gemaakte fouten. De politieke cultuur ondervond van de Koude Oorlog allerlei negatieve repercussies. Een bekend voorbeeld is het ostracisme tegenover communisten. De excessen op dit gebied zijn een donkere bladzijde uit de geschiedenis. Het valt nog altijd te betreuren dat de anti-communisten niet de moeite hebben kunnen opbrengen nuances in sympathie voor de Sovjetunie te onderscheiden. De geringste uiting van respect voor al datgene waarvoor dat land stond, werd in de loop van de tijd voldoende reden voor meer of minder subtiele vormen van uitsluiting. Ook wie zich nadrukkelijk van het communisme distantieerden, maar weigerden aan de politieke polarisatie van het moment toe te

20 De titel van het boek van Eric Conan en Henry Rousso, *Vichy: un passé qui ne passe pas* (Parijs, 1994).

21 Opmerkelijk is hoe gematigd en genuanceerd de medewerkers van het RIOD in Amsterdam, geïnterviewd door Max Pam, zich over collaboratie en schuld uitlaten: Max Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong* (Den Haag, 1989).

22 De discussies over morele dilemma's in de jaren vijftig zijn boeiend samengevat in: Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum, 1996), een Groninger dissertatie.

geven door zich in woord en geschrift aan de retoriek van de anti-communistische beweging te conformeren, liepen risico's. Hetzelfde gold *a fortiori* voor degenen die bij het scherper worden van het Oost-Westconflict met zoveel woorden pleitten voor een 'derde weg'. Niet alleen van rechts, maar ook van van de kant van de CPN werden zij met dramatisch geformuleerde kritiek bestookt. Door de CPN met des te grotere ijver naarmate zij zich eerder in hun leven meer met de communistische partij hadden ingelaten en derhalve als renegaten konden worden beschouwd. Het politieke midden tussen links en rechts werd geheel verkruimeld. Lang voordat de Amerikaanse minister Dulles zijn befaamde uitspraak 'neutralism is immoral' zou doen, werd deze in Nederland al praktisch toegepast.

Dit alles is weinig fraai, maar wat het verder ook betekent, het onderstreept het episch gehalte van de jaren vijftig. De morele en politieke tekortkomingen van rechts én van links zouden zich niet zo sterk hebben gemanifesteerd als de inzet van het conflict niet zo hoog was geweest. Het ging om niet minder dan het voortbestaan van een eeuwenoude cultuur. En het ging om simpele rechtvaardigheid.

Een pleidooi voor het herkennen van heroïek in de aan de Koude Oorlog te relateren actie/reactiepatronen van de jaren vijftig hoort zich uit de aard der zaak niet te identificeren met het triumfalisme van 'rechts' dat zijn 'gelijk' opeist. Het resultaat van de Koude Oorlog is weliswaar nauwelijks voor tweeërlei uitleg vatbaar. Het communisme heeft gefaald en verloren. De geschiedenis heeft een haar kenmerkende gewoonte verloochend. Anders dan zij pleegt te doen, lijkt zij voor een keer gezorgd te hebben voor een glasheldere periodisering en een dito onderscheid tussen succes en mislukking. Toch is deze uitkomst niet zonder meer te beschouwen als het bewijs voor wat 'het gelijk van rechts' is genoemd, in een discussie die absurde vormen heeft aangenomen. Het gelijk van links en het gelijk van rechts zijn geen communicerende vaten met peilschalen die exact aangeven wat er bij het ene is afgegaan en er dus bij het andere is bijgekomen. Zeker de historicus hoede zich voor het toepassen voor dat soort natuurkunde voor beginners. 'Het gelijk van rechts' is zonder nadere kwalificaties en specificaties en zonder nauwkeurige plaatsing in de tijd een begrip zonder inhoud. Men hoeft niet met het communisme te sympathiseren, of dat ooit gedaan te hebben, om het eens te zijn met de vermaningen van Richard Crossman in zijn inleiding van *The God that Failed*—een door communisten door en door gehaat boek, dus een onverdachte raadgever in deze. Crossman, de bekende Labour-parlementariër en journalist, merkt op dat de desillusies van communistische intellectuelen en hun bekering tot democratische principes ons niet blind mogen maken voor de redenen die zij ooit hebben gehad om zich solidair te verklaren met de Sovjetunie. Hun motieven waren veelal zuiver en respectabel en hun kritiek op het functioneren van de democratieën in het interbellum gerechtvaardigd²³. Crossman zei dit lang voordat 'het gelijk van rechts' ineens onderwerp van discussie werd, maar zijn woorden zijn nog alleszins actueel. De geschiedenis vraagt onder alle omstandigheden om een genuanceerde benadering, ook de geschiedenis van een fascinerende titanenstrijd.

23 Arthur Koestler, e. a., *The God that failed*, edited and with an introduction by Richard Crossman (New York, 1963; eerste uitgave 1949).

Besluit

Het voorgaande samengevat: de jaren vijftig vragen om een epischer duiding dan hun tot nu toe gegund is geweest²⁴. De achterliggende gedachte is, dat elk tijdvak zijn hartverwarmende en boeiende momenten kent; dat de jaren vijftig wat dat betreft rijkelijk bedeed waren, door de schok die de oorlog had veroorzaakt en het rusteloze zoeken naar antwoorden op daarmee samenhangende existentiële vragen; dat de strijd tussen ideologieën die zich toen voordeed ging over de essenties van het zich snel moderniserende Nederland; dat juist de clichés die kort na ommekomst van een tijdvak over dat tijdvak de ronde gaan doen, moeten worden gewantrouwd.

Het antwoord op de vraag die hierboven werd gesteld (hoe Nederland zich in de jaren vijftig redde, gegeven zijn omstandigheden) kan kort en bondig luiden: goed. Volledig en genuanceerd kan het antwoord echter pas zijn als niet alleen meer bronnenonderzoek is gedaan, maar ook een vergelijking met het buitenland is gemaakt. Zoals menige Nederlander na terugkeer uit het buitenland het gevoel heeft vooral meer over zijn eigen land te weten te zijn gekomen, zo zal meer kennis over de manier waarop Frankrijk, België, Groot-Brittannië, Duitsland en de Verenigde Staten op de uitdagingen van de jaren vijftig hebben gereageerd ons inzicht in de Nederlandse staat van dienst vergroten. Op het eerste gezicht vertoonden al deze landen hetzelfde patroon als Nederland. Overal bestond een streven naar politieke consensus, een sterke concentratie op het scheppen van welvaart en onder jongeren toenemende scepsis tegenover een maatschappij die niets zo hoog in het vaandel leek te hebben als de produktie van aardse goederen. Op het tweede gezicht echter was het motief telkens net een beetje anders, evenals de gedragingen. Een serieuze vergelijking van verschillen en overeenkomsten zal nieuw licht werpen op de mentaliteit van Nederland in de jaren vijftig. Een waardeoordeel als hierboven gegeven krijgt dan een stevigere basis.

Als in dit pleidooi voor nuancering van bepaalde hardnekkige beelden opnieuw te fors aangezette algemeenheden zijn gedebiteerd, zijn die misschien te verontschuldigen als tegenwicht tegen de algemeenheden die over de jaren vijftig nog altijd in omloop zijn. Dat pogingen een scheefgegroeid beeld te corrigeren zelf net zo goed lijden aan tijdgebondenheid, is duidelijk. Elke historicus die één letter heeft gepubliceerd wordt te eniger tijd, levend of postuum, meewarig gewezen op zijn gebrek aan distantie van de tijdgeest.

24 Inspiratie tot het beschouwen van de jaren vijftig als een fascinerende politieke titanenstrijd is te putten uit de afscheidsrede (als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen) van E. H. Kossmann ('Veertig jaren' in: E. H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (2e druk; Amsterdam, 1987) 468-476. Kossmann verbaast zich erover dat 'om een of andere reden (—) zich in ons bewustzijn de overtuiging [heeft] gevestigd dat de politieke factor aan de oppervlakte van het historisch gebeuren ligt en slechts anekdotes, verhaaltjes, gebeurtenissen produceert'. Wij zien door de bomen het bos niet meer. Zozeer beheersen de politieke ideologieën — en de strijd daartussen — ons bestaan, dat we ze niet meer waarnemen; dus zijn ze ook niet meer interessant. Kossmanns pleidooi voor meer belangstelling voor politieke geschiedenis verdient warme ondersteuning.

Het ziet er trouwens wat de jaren vijftig betreft naar uit dat de wind uit een bepaalde hoek, die al flink is afgezwakt, binnenkort helemaal gaat liggen. Het postmoderne heden speurt naarstig naar ankerplaatsen voor de dolende ziel. De grote kwesties van de eerste decennia na 1945 lenen zich goed om als referentiepunt te dienen. Als dat iets zegt: op rommelmarkten gaat de prijs van artikelen uit de jaren vijftig nog steeds omhoog, en dat terwijl de kentering al twintig jaar geleden gekomen is. Wie geld te beleggen heeft, doet er verstandig aan te investeren in stoelen van chromen buizen die we ooit modern vonden, toen monsterlijk, en nu kennelijk (weer) mooi; in bijzet-tafeltjes met een blad van genbbeld en getint glas en pootjes van rotan; verder in ingewikkeld kronkelende lampenconstructies die ons met 'lichtspreiding' vertrouwd moesten maken, in radio's zonder transistors, in grammofoonplaten van Elvis Presley, Chuck Berry en Buddy Holly, in boekjes van Kapitein Rob, posters van Doris Day en James Dean, in lila en roze serviezen die zich met Kwattapunten bijeen lieten sparen, kortom in alle denkbare souvenirs uit een tijd waarin het geluk nog op straat lag. Vergeet clickfondsen, de optiebeurs en de termijnmarkt, laat de yen en de dollar links liggen en speculeer in uw jonge jaren. Want ook al zijn nog niet alle historici overtuigd, *die* hebben de toekomst.

The Dutch Bulk Carrying Traffic to Elbing in the Seventeenth Century (1585-1700): the Narrowing of the 'Mother Trade'

A Review Article on *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing 1585-1700*, ed. by J. Th. Lindblad with the assistance of F. C. Dufour-Briët (*Rijks- Geschiedkundige Publicatiën*, Grote Serie 225; The Hague: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1995, xxix + 499 pp., ISBN 90 5216 0619)

JONATHAN ISRAEL

Dutch seaborne commerce with Elbing (Elblag), a Hansa trading port of the second rank, situated near the mouth of the Elbing river, draining not directly into the Baltic but into the Frisches Haff (Zalew Wislany) which in early modern times provided only a narrow passage into the Baltic proper, never remotely rivalled in importance the Dutch traffic with Danzig, Koenigsberg or Riga¹. Nevertheless, as the principal editor of this volume observes 'even though Elbing was a minor and secondary port in the Baltic region, as opposed to Danzig for instance, it may be considered as a useful case study revealing much about the inherent dynamics of the maritime trade between the Dutch Republic and the Baltic during the Golden Age'².

The data gathered together in this compilation are taken from entries relating to Dutch shipping found in the surviving *Libri Portorii Elbingenses*, or *Pfundzollregister* preserved today in the Polish National Archives at Gdansk. It is unfortunate that what remains of these registers for the period 1585-1700 is far from complete. The books survive in fact for only thirty-four out of the 115 years with two especially large gaps extending from 1625 to 1653 and 1655 to 1685³. Very likely the rest were lost in the disastrous fire which swept the city hall and destroyed a considerable part of Elbing's archives in 1777. But, even though it is only a minority of the registers which remain, and while there is very little that can be conclusively established from what is left of a general nature about Dutch trade with Elbing in the seventeenth century, the material is still of considerable value especially given the general paucity of statistical data for most strands of Dutch commerce with the Baltic during the Golden Age. In particular, we need to consider carefully what light this material throws on the various unresolved questions historians have been grappling with concerning the general structure and development of the Dutch Baltic trade during the seventeenth century.

The material has been expertly assembled, and lucidly presented, by J. Th. Lindblad with the assistance of F. C. Dufour-Briët. In his analysis of the material, Lindblad observes that the 'Dutch share in Elbing's trade increased significantly in the course of the seventeenth century' but that this was due not to growth in the Dutch traffic, as

1 For the period before 1570, see the comments on Elbing in M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (The Hague, 1995) 91, 95.

2 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, 402.

3 *Ibidem*, xi, xxii-xxiii, xxvi.

such, but rather to a tendency on the part of the English, who were dominant at Elbing in the late sixteenth and early seventeenth century, to move their activity elsewhere, particularly Danzig, with the consequence that Elbing tended to lose stature as a Baltic port 4.

The annual average of Dutch ships visiting Elbing was highest towards the end of the sixteenth century, a peak of over one hundred vessels per year being reached in the years 1596-1597 which indeed may well have been the absolute peak for Dutch vessels entering the harbour for the whole of the early modern period. Later the annual average amounted to 46, on the basis of the surviving registers for the 1650s, and 52 for the period 1685-1700. Although, unfortunately, the registers contain no data indicating the size of the ships visiting Elbing, the editors feel that it is safe to assume that the tendency was for ships to increase in size during the course of the century and to conclude that the pattern of Dutch shipping movements at Elbing was fairly stable which 'testifies to a fundamental continuity in the long run that predominated above short-run fluctuations caused by, amongst others, extra economic factors such as naval warfare'⁵. Since we lack data for the dimensions of the ships involved very little more can be said with any certainty about the scale and frequency of Dutch shipping at Elbing. However, I think it should at least be mentioned, at this point, that there is room for doubt as to whether the size of Dutch ships visiting Elbing was in fact increasing. For recent studies of the decline of the bulk-carrying traffic at Hoorn and Enkhuizen with the Baltic, after 1621, have demonstrated that where there is a tendency for ships based in Holland — chiefly West Friesland and Amsterdam — to dwindle as a proportion of total Dutch shipping participating in the Baltic traffic and for vessels based in Friesland and the Wadden Islands to grow as a proportion, this involved a trend towards reducing, not increasing, the size of vessels being used⁶. And precisely such a shift as this, away from West Frisian *fluits*, and ships based in Amsterdam, towards vessels whose skippers (and probably whose crews) were Frisian and from the Frisian Islands, is clearly demonstrated, at any rate for the period after 1653, by the Elbing *Pfundzollregister* (see Table I).

But despite this not insignificant question mark, let us, for the sake of discussion, accept that there was a roughly stable or even perhaps growing Dutch shipping capacity entering the port of Elbing across the seventeenth century as a whole. Lindblad deduces from his assumption that 'it is highly unlikely that smaller ships came to be used' that, in consequence, the data assembled from the Elbing registers are difficult to 'reconcile with a general decline in the importance of the Baltic trade': 'judging from the numbers of ships', he argues, 'Dutch maritime trade with Elbing is more likely to have increased than to have declined in absolute terms during the seventeenth century'⁷. Lindblad here links his general conclusion with the argument which he set out in an earlier publication to the effect that 'there is little evidence to support the view that

4 *Ibidem*, 403

5 *Ibidem*.

6 C. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt* (Hilversum, 1990) 85-86, 172; on this general point see also J. I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806* (Oxford, 1995) 316-318.

7 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, 405, 412.

Baltic trade suffered a major decline during the seventeenth century', remarking that in the historiography, and not least in my own work, there has been a tendency to overstate the contraction of the Baltic grain trade, and the Dutch Baltic bulk traffic in general, during the course of the second half of the seventeenth century 8.

Yet it is arguable that the statistical data gathered here from the Elbing registers, like parts of the statistical appendix to Lindblad's general discussion on Dutch Baltic trade in the Golden Age, in reality point to very different conclusions than those which he himself draws from the material. In the first place, the Elbing data clearly illustrate, despite what he asserts, a substantial overall decline structurally, competitively, relatively and, above all, absolutely in the Dutch bulk carrying traffic to the Baltic certainly after 1650 but very likely commencing much earlier than this. Lindblad does not indeed deny that in the 'eastbound trade, in the commodities delivered to Elbing, there was a conspicuous shift away from traditional imports such as herring and French salt. The share of Dutch herring in total import value dropped from one-half to one third between the early seventeenth century and the middle of the seventeenth century, whereas French salt had to give way first to an assortment of many different kinds (sundries) and later to wine⁹. Further on, referring to the second half of the century, Lindblad mentions in passing that 'Dutch herring virtually vanished as a major import product for Elbing'¹⁰. Yet these are his only remarks about a structural shift which seems to demand a good deal more attention and rather more emphasis than it receives. In particular, it seems to me necessary to point out that it was not only herring and French salt among traditional Dutch export commodities to the Baltic which collapsed dramatically after 1650 according to the Elbing registers. On the contrary, the registers also show that there was a parallel collapse in shipments of higher quality Iberian salt and also German and French wine (see Table II).

The trend evident in the Elbing registers is more marked but by no means out of line with the wider tendency towards contraction in Dutch bulk exports to the Baltic which emerges from the average annual shipments per decade given in Lindblad's statistical appendix to his general essay on Baltic trade. These show (see Table III) a general shrinkage of Dutch bulk exports to the Baltic as a whole from the 1650s onwards. In the case of herring, it was not only Dutch consignments but total exports, in ships of all nations, which fell off rather dramatically. By contrast, in the case of salt, total shipments remained rather stable across the century while shipments of wine in vessels of all nations tended to expand from the 1670s onwards. From this one must conclude that in salt and wine there was a relative, and competitive, Dutch decline rather than any contraction in the traffic and market as such.

Obviously, Lindblad's central conclusion that 'continuity and consolidation accompanied by some vital changes underscore the dynamic character of Dutch

8 See J. Th. Lindblad, 'Foreign trade of the Dutch Republic in the seventeenth century' in K. Davids and L. Noordeggraaf, eds., *The Dutch economy in the Golden Age. Nine studies* (Amsterdam, 1993) 231 - 239.

9 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, 411.

10 *Ibidem*, 413.

shipping and trade with Elbing' 11 does not draw any support whatsoever from the data we have on the pattern of Dutch bulk exports to Elbing. The evidence shows, on the contrary, that there was a severe and wide-ranging deterioration in the Dutch position. If we ask how, then, Lindblad comes to his central conclusion it is plain that he bases it entirely on the evidence for a dynamic pattern of Dutch grain shipments from Elbing¹². But even here, it seems to me, the argument which he is putting forward runs up against some rather serious problems. It is perfectly true that the figures demonstrate that Dutch annual average grain shipments from Elbing — especially wheat and barley which in the early period were considerably less prominent as import commodities than rye — rose during the course of the seventeenth century quite substantially (see Table IV). But is this evidence sufficient to demonstrate that Dutch commerce with Elbing overall during the Golden Age offers a picture of sturdy dynamism and of 'continuity and consolidation'? My own opinion, despite my admiration for Lindblad's expert research, is that his conclusions do not follow from his evidence. I have already offered elsewhere my criticisms of the tendency in the relevant historiography to place a heavy and almost unquestioning emphasis on the role of grain shipments in the making of the Dutch economic Golden Age¹³. But it seems worth posing the question yet again: can grain imports from the Baltic to the Dutch entrepot really have been of such overriding and decisive importance as Lindblad's argument implies? The value of Dutch grain imports to the Republic, after all, was rather modest compared with the much higher value of Dutch imports from Spain, the Levant and the Caribbean — let alone of imports from the East Indies. Grain, moreover, unlike Baltic timber and tar, or Swedish iron and copper, supplied no Dutch industries or processing activities. It was purely for consumption in the Netherlands and southern Europe and, as we see in the case of Elbing increasingly came to be balanced not by bulk exports from the Republic but, at least to some extent, by ballast — often whole ship-loads of roof-tiles.

Furthermore, it has to be said that the evident rise in Dutch grain shipments from Elbing in the second half of the seventeenth century was somewhat out of line with the overall trend in Dutch grain shipments from the Baltic. With some justification, Lindblad has suggested that there has been a tendency in the older historiography, beginning with Faber, to overstate the extent of the decline in the Dutch Baltic grain trade in the second half of the seventeenth century¹⁴. He has pointed out that in this sector, contrary to the trend in salt and wine, the Dutch improved their competitive position after 1650 with the result that the total contraction in shipments of grain from the Baltic to the west from an annual average of 65,000 lasts, in the first half of

11 *Ibidem*.

12 *Ibidem*, 410-413.

13 J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford, 1989) 27,48-52; J.I. Israel, 'The 'new history' versus 'traditional history' in interpreting Dutch world trade primacy', *BMGN*, CVI (1991) 476-477; Israel, *Dutch Republic*, 316.

14 Lindblad, 'Foreign trade', 236,239; the criticism is directed in particular to J. A. Faber, 'Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *AAG-Bijdragen*, IX (Wageningen, 1963).

the century, to 55,000 lasts, in the second, was appreciably more severe than the overall decline in Dutch shipments of grain from the Baltic. But even if we accept Lindblad's own figures, the Dutch share fell by around 10%, from approximately 50,000 to 45,000 lasts¹⁵, and given that this was the only sector of the Baltic bulk carrying traffic where the Dutch did improve their competitive position a fall of 10% is far from being a negligible matter.

But the general trend in Baltic grain shipments after 1650 is by no means the only difficulty with the proposition that the Elbing data illustrate the continuity, consolidation and dynamism of the Dutch Baltic bulk traffic. A still more serious objection is that if we look at other bulk imports from Elbing to the United Provinces we see that in the case of several key commodities there was a collapse not much less dramatic than the severe contraction in bulk exports from the Republic to Elbing (see Table IV). Thus, consignments of pitch and tar from Elbing in Dutch vessels, a substantial traffic in the early seventeenth century, had fallen to negligible levels by the 1680s and 1690s¹⁶; and a rather similar sharp contraction is evident also in Dutch carrying of flax, timber and wool from Elbing¹⁷. In other words, far from presenting a picture of 'continuity and consolidation' what the Elbing *Pfundzollregister* really show us is that the decline of the Dutch Baltic bulk traffic in the second half of the seventeenth century, and its necessarily dwindling role in supporting the edifice of Dutch world trade primacy, was not just a matter of overall contraction and shrinking volumes, but also of a drastic narrowing in the range and composition of the Dutch Baltic bulk trade. Many bulky commodities which figured prominently in the Dutch traffic to and from Elbing in the late sixteenth and early seventeenth century had all but ceased to play any part in Dutch trade with Elbing by the late seventeenth century.

But if the Elbing registers arguably point to the decline, and even more the narrowing, of Dutch bulk carrying in the second half of the seventeenth century, there is also another side to the picture — the steady rise, strengthening and diversification of the Dutch 'rich trades'. In the sixteenth century before 1585, Dutch trade to the Baltic, in contrast to that of Antwerp, was almost entirely a matter of low-value, high-volume commodities with manufactures, luxury goods, and colonial products playing only a minimal part. By 1586-1587 small quantities of pepper, almonds, figs, sugar and raisins, goods then chiefly obtained in Spain and Portugal, already figured in Dutch exports to Elbing but, as yet, the quantities were modest and there were hardly any

15 Lindblad, 'Foreign trade', 236

16 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, 401 (Table 8).

17 See again Table IV; Michael North has drawn attention to the importance of Elbing as a source for industrial raw materials, especially flax and hemp, for the Dutch market in the late sixteenth and early seventeenth century, see M. North, 'A small Baltic port in the early modern period: the port of Elbing in the sixteenth and seventeenth century', *The Journal of European Economic History*, XIII (1984) 124-127; and M. North 'The export trade of Royal Prussia and Ducal Prussia 1550-1650' in W. G. Heeres, L. M. J. B. Hesp, L. Noordegraaf and R. C. W. van der Voort, eds., *From Dunkirk to Danzig - Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850. Essays in honour of J. A. Faber* (Hilversum, 1988) 388-389; the fact that Königsberg, as North explains, outstripped Elbing, from the second decade of the seventeenth century, as an exporter of flax and hemp to Holland, did not, as his figures show, prevent Elbing remaining a major source down to the middle of the century.

manufactures¹⁸. During the Twelve Years' truce period (1609-1621), it is striking that quite substantial quantities of Spanish wine and a variety of other Spanish and Ibero-American products, including Brazil-wood and indigo, appear in the picture only to recede again in the 1620s¹⁹. But by that time Dutch textiles and processed goods, such as refined sugar, were beginning to play a more substantial role. By the 1650s, the range of manufactures and processed goods being shipped from the Republic to Elbing was much wider than in the 1620s and now included much more refined sugar, numerous different textile products ranging from woollen stockings to Leiden says, and products like tobacco, tobacco-pipes, paper and books which had scarcely figured earlier²⁰.

As Lindblad points out, the quantities of manufactures and processed goods being shipped to Elbing between 1685 and 1700 were not very impressive²¹. But given the dynamic figures for exports of Dutch textiles and colonial products to the Baltic region as a whole after 1650, it seems best to assume that, for whatever reason, Elbing simply failed to develop into an important depot for western manufactures and colonial goods²². Nevertheless, it does strike me as significant that whereas the range of bulk products being traded by the Dutch on any scale at Elbing had narrowed drastically by the late seventeenth century, the range of manufactures and processed goods had, on the contrary, appreciably widened. Certain commodities which had not previously played a part appear with fair frequency in Dutch cargoes arriving in Elbing in the 1680s and 1690s. Thus the *Vrijheid* which arrived at Elbing on 16 April 1685, from Amsterdam, brought, besides consignments of cheese and herring, quantities of tobacco, tobacco-pipes, and earthenware, probably Delftware. The vessel the *Zon* which arrived two days later, again from Amsterdam, unloaded besides herring, tobacco and earthenware, processed whale oil and tiles. The *Vergulden Ster* which arrived from Amsterdam on 4 July delivered brandy, mirrors — a frequent Dutch export to Elbing in the 1680s — Delftware, kitchenware and, again, another frequent item by the late seventeenth century, tobacco-pipes. By the 1680s if not earlier, whale oil, tobacco, tobacco-pipes, Delftware, mirrors, and Mediterranean citrus fruits — especially lemons — had become typical and regular items of import on Dutch ships to Elbing.

Nor can there be much doubt that this reflects a general and extremely important structural change in Dutch Baltic trade during the later seventeenth century: as the range of bulky goods being traded narrowed both the quantity and diversity of

18 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, I -23.

19 *Ibidem*, 159-228.

20 *Ibidem*, 239-271.

21 *Ibidem*, 411.

22 Lindblad, 'Foreign trade', 242; this can be explained by the fact that Elbing, as North stresses, was essentially just a regional market for the East Prussian Oberland, a region without any significant towns, see North, 'Small Baltic port', 126-127; North, 'Export trade', 309.

manufactures and colonial goods which the Dutch were exporting to the Baltic steadily expanded. If Dutch textile manufactures to the Baltic after 1650 grew less in number of pieces than in value — as Leiden fine cloth, camlets and silk products replaced the cheap woollens of the past, the range and quantity of many other items expanded spectacularly. Fed especially by the dramatic increase in demand for Dutch refined sugar and tobacco, total exports of colonial products from the United Provinces to the Baltic increased by more than three times between 1650 and 1700. It was here, then, and not in the sphere of the traditional bulk products, that Dutch commerce with the Baltic in the later seventeenth century showed not 'continuity' or 'consolidation' but rather genuine dynamism and capacity to adjust and find new markets.

To sum up, it is evident that, except in the case of grain exports to Amsterdam, Dutch trade with Elbing in the seventeenth century, as reflected in the surviving Elbing *Pfundzollregister*, by no means present a picture of 'continuity and consolidation'. On the contrary, both Dutch bulk exports of salt, herring and wine, to Elbing, and Dutch bulk imports of flax, hemp, pitch, tar, ash, wool and timber, from Elbing, declined drastically during the course of the seventeenth century and to such an extent that it is by no means an exaggeration to speak of a collapse. However, this decline and narrowing of the Dutch bulk-carrying traffic with Elbing was compensated for by an evident growth and diversification in Dutch exports of textiles, sugar, tobacco, tobacco-pipes, Delftware, tiles, brandy, whale-oil and kitchenware. The editor asserts that my argument that the 'dynamic force underlying the hegemony of the Dutch Republic in world trade shifted away from trade in bulk goods, primarily with the Baltic, and moved to the so-called rich trades' has occasioned 'disbelief and apprehension among Dutch economic historians'²³. I can not see why that should be but, in any case, is not precisely such a shift in dynamic force from 'bulk goods' to the 'rich trades' the real story told by the Elbing Pound-toll registers?

23 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, 402 ; Lindblad is here referring to Israel, *Dutch primacy*, 408-409.

Table I: Provenance of Masters of Dutch Ships trading with Elbing

	1585-1600	1601-1625	1653-1655	1685-1700
Total for the Republic	307	375	95	261
West Friesland (and N.Holland other than Amsterdam)	178	211	35	50
Amsterdam	32	19	3	21
Frisian Isles	55	61	34	104
Friesland	23	70	20	74

source: *Dutch entries in the Pount-toll registers of Elbing*, 420, 426.

Table II: Volumes of Major Dutch Bulk Exports to Elbing
(annual averages)

Commodity	1585-1600	1601-1625	1653-1655	1685-1700
Herring (lasts)	145	189	87	
French salt (lasts)	352	595	423	32
Iberian salt (lasts)	32.5	4.5	0	3.25
French wine (oxheads)	15	13.5	118	30.5
German wine (ahmen)	14.5	101	25	1.5

source: the figures for herring and French salt are given on page 421 the rest are extrapolated from the annual lists in *Dutch entries*.

Table III: Dutch Exports of Bulk Products to the Baltic (1600-1700)

Decade	Herring (lasts)	Salt (lasts)	Wine (Pipes)
1601/10	7877	17356	4587
1611/20	8059	22953	6440
1621/30	6774	23115	8313
1631/40	6737	19631	5413
1641/49	8465	25695	4625
1654/57	4998	20209	4493
1661/70	2554	14902	3177
1671/80	1906	12031	3625
1681/90	2940	17891	5007
1691/1700	1736	9406	2329

Source: Lindblad, 'Foreign trade of the Dutch Republic', 242

Table IV: Dutch Imports from Elbing (1585-1700)

<i>Commodity</i>	<i>1585-1600</i>	<i>1601-1625</i>	<i>1653-1655</i>	<i>1685-1700</i>
rye (lasts)	1014	1174	727	1234
wheat (lasts)	810	720	1398	1224
barley (lasts)	502	518	1192	1558
wool (stones)	228	865.5	1452	297.5
pitch and tar (lasts)	448	640	34	1
flax (lasts)	61.5	41	68	0.5

source: *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*

Repliek

naar aanleiding van: 'The Dutch bulk carrying traffic to Elbing in the Seventeenth Century (1585-1700): the narrowing of the Mother Trade door Jonathan Israel

J.THOMAS LINDBLAD

Het is de hoop en wens van elke samensteller van een bronnenpublicatie dat het boek ook daadwerkelijk gebruikt zal worden door andere historici. De hier besproken bronnenpublicatie, *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing 1585-1700'* verscheen in 1995 en heeft nu al de weg gevonden naar tenminste een goed onderlegde gebruiker. Ik durf er niet mijn hand voor in het vuur te steken dat Jonathan Israel al de ruwe gegevens via Internet heeft gedownload. Toch kan zijn recensie-artikel, waarin hij aanstipt hoe zowel de overzichtstabellen als de afzonderlijke waarnemingen gebruikt kunnen worden, dienen als uitgangspunt voor verdere speurtochten door de geïnteresseerde historicus. Dat is een hele geruststelling. Het is ook een goede zaak dat de verstrekte informatie onmiddellijk is ingezet om de historiografische discussie over *bulk* tegenover *rich* in de handel van de Republiek gedurende de zeventiende eeuw nieuw leven in te blazen

De bronnenpublicatie betreffende de Nederlandse handel op Elbing in de zeventiende eeuw heeft een driedelig doel. Ten eerste, de ontsluiting van de oorspronkelijke informatie uit het archief te Gdansk. Ten tweede, het aanreiken van een machine-leesbare versie van het grootste deel van de informatie in de vorm van databestanden gevoegd bij de gedrukte publicatie. Ten derde, een demonstratie van het type analyse dat op deze gegevens kan worden losgelaten, compleet met samenvattende tabellen en voorlopige bevindingen. Israel gaat vooral in op het laatstgenoemde doel.

Hij kan zich niet vinden in de uitkomsten van deze nog altijd voorlopige analyse. Hij meent zelfs dat er andere conclusies uit deze gegevens getrokken hadden moeten worden. In dit verband ziet hij ook een schone kans om commentaar te leveren op een geheel andere publicatie van mijn hand, te weten een artikel dat opgenomen is in de door Davids en Noordegraaf geredigeerde bundel uit 1993 over de economie van de Republiek ten tijde van de Gouden Eeuw 2. Het is nog niet opportuun om in detail in te gaan op alles wat Israel te berde brengt. Deze summierere repliek dient vooral om aan te geven op welke punten verwarring c.q. verschil van mening bestaat.

i De volledige titelbeschrijving luidt: J. Th. Lindblad with the assistance of F. C. Dufour-Briët, ed., *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing 1585-1700* (Rijks Geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 225; The Hague: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1995, xxix + 499 pp., ISBN 90 5216 0619).

2 J. Th. Lindblad, 'Foreign Trade of the Dutch Republic in the Seventeenth Century', in: K. Davids, L. Noordegraaf, ed., *The Dutch economy in the Golden Age. Nine studies* (Amsterdam, 1993) 219-249.